

7. Conclusions finals

Les pàgines precedents ens han dut a aquest capítol a on correspon fer un punt i seguit de la tasca de recerca sobre la qüestió encetada en aquest primer treball extens. No es tracta de cloure un cercle constituït per una investigació i una reflexió completament enllestides. Aquesta tesi ha servit per endegar un treball per aprofundir més endavant. Pel que fa a aquest text, es pot acabar amb algunes conclusions.

D'entrada, ha quedat clar que la Cerdanya és un territori en què coexisteixen subjectes, i a on tenen lloc situacions, més o menys nacionals i transnacionals. Un territori definit amb una multiplicitat de termes, i per una multiplicitat d'actors. Una zona fronterera, a on es poden detectar encreuaments i ambigüitats, i que ofereix la possibilitat del dubte sobre les relacions entre cultura, territori i grups humans qualificats amb algun gentilici. Aquest fet és un primer aspecte a tenir en compte, però més enllà, en allò concret, micro, relacionat en un context macro, es poden trobar les conclusions sobre la relació entre fronteres, identitats i Estats nació a la Cerdanya.

He partit de la hipòtesi principal que en la interacció social i els espais de sociabilitat es configuren fronteres simbòliques que no necessàriament coincideixen amb la frontera internacional territorial, i que aquesta coincidència està lligada a processos generals que han configurat la unitat analitzada, i als discursos, pràctiques i situacions concretes d'interacció entre subjectes.

Hem vist com a la Cerdanya es pot tenir una experiència de frontera, configurada per la recepció d'influències estrangeres, la situació perifèrica en un context territorial (de dos Estats nació) i per continuïtats en relacions socials, econòmiques i en elements culturals (com la llengua, les formes de sociabilitat o l'alimentació). Una experiència definida per l'existència mateixa d'una frontera territorial però també de límits culturals, simbòlics. L'experiència de frontera està confegida de

significats i de pràctiques (*habitus*) que estan condicionats per cinc factors: 1) Acció de l'Estat nació a través de formes de coerció (control) i consens (redistribució), totes dues impregnades del dispositiu nacionalista; 2) Urbanització (modificació d'estils de vida i connexió amb un teixit urbà); 3) Situació del territori (de cadascuna de les dues bandes i del tot) en relacions de centre-perifèria de caràcter estatal i global (internacional); 4) Presència d'una etnicitat transfronterera; 5) Globalització; 6) Processos de producció i constitució estructural (que poden incloure formes de cooperació transfronterera i fomentar competència o complementarietat).

D'acord amb aquests factors, l'experiència de frontera no és unívoca ni invariable. Pels subjectes es materialitza bàsicament en els contactes transfronterers, amb "l'altre". Aquests subjectes es veuen condicionats, a més, per elements de la seva biografia, que els han donat l'oportunitat de tenir contactes transfronterers. Una oportunitat d'encontre amb la diversitat. Però la pauta general està marcada per una oportunitat estructural (d'autonomia), que implica que es repeteixin amb més o menys freqüència situacions de contacte. En certes ocasions, i per a certs subjectes, de fet, no hi haurà tanta diversitat entre un cantó i altre de la frontera, sinó més aviat una continuïtat. Aquesta distinció es troba en la base de la diferenciació entre subjectes nacionals (aliens a l'experiència de frontera) i transnacionals (propers a aquella experiència). Però hi ha una pauta general, marcada per una tendència estructural a superar la frontera en pràctiques i en discursos, o a veure dificultat el fet de creuar-la.

Diversos processos han influït en aquesta pauta, que ha canviat al llarg del segle XX. Es tracta d'una tríada formada per terciarització, urbanització i nacionalització, com a processos entrelaçats, i amb un impacte a la Cerdanya (encara que no a l'uníson a tot el seu territori). Entre els anys 1930 i la dècada de 1950, la Cerdanya francesa va començar a viure un procés de terciarització que després s'inicià a l'altra banda de la frontera. L'agroramaderia va anar deixant de ser l'activitat principal, en detriment dels serveis (turisme, comerç i centres de

salut). Algunes explotacions van ser abandonades, i d'altres van seguir amb una especialització productiva i/o (ja cap als anys vuitanta i noranta) amb una diversificació que incorporava activitats turístiques. Tant la terciarització com l'especialització productiva en el sector primari, formaven part de la major centralització econòmica i l'increment quant a interrelació productiva i de mercat a nivell estatal.

La urbanització, per la seva banda, ha anat molt lligada a la terciarització i a una mobilitat de població a l'interior dels Estats francès i espanyol, que a la comarca s'ha traduït en un augment quant a diversitat i heterogeneïtat de la població, i amb una estabilització del nombre d'habitants (en contraposició al despoblament experimentat a d'altres valls pirinenques). Des de mitjans del segle XIX la Cerdanya havia tingut contacte amb Barcelona i Perpinyà (tota la comarca, i no pas una de les dues parts, en cada cas), però l'obertura de les vies de comunicació entre aquella època, i el primer quart del segle XX (primer a la Cerdanya francesa, després a la Cerdanya espanyola) va facilitar els moviments entre la muntanya i aquells centres urbans. Així fou com la comarca s'anà inserint en un ampli teixit urbà, en aquest cas transfronterer, i la seva població (més diversa) desenvolupà un estil de vida amb patrons similars (mitjans de comunicació i transport, ritme de vida, formes d'oci...), però marcat per una diferència: l'aprehensió d'un punt de vista nacional de la realitat, i d'uns elements vinculats al fet de viure en un territori "nacional". En altres paraules, la nacionalització.

La nacionalització significa l'extensió d'un marc d'adhesió, visió i moviment específicament lligat a una nació, delimitada territorialment i política. El seu disseny polític per part d'un poder central consisteix a fer coincidir fronteres polítiques i fronteres culturals. A la Cerdanya es va desenvolupar des de finals del segle XIX, i s'assolí mitjançant l'aplicació de polítiques de coerció i redistribució (implantació generalitzada de la institució escolar, millora de les vies de comunicació, controls fronterers formalitzats...), de manera especialment reeixida per part de l'Estat francès. L'element de la redistribució va ser considerablement

important a la Cerdanya francesa, sobretot amb la implantació de l'Estat del benestar, i la consolidació d'un mercat de treball públic, que contribuiria a la terciarització (sobretot des de la dècada de 1950). A la Cerdanya espanyola, en canvi, la coerció va estar més a l'ordre del dia (principalment durant les dictadures de Franco i Primo de Rivera).

Els diferents processos històrics de construcció dels Estats francès i espanyol han configurat unes relacions centre-perifèria en què s'ha considerat de manera diferent la diversitat interna. Mentre França ha esdevingut un Estat altament centralitzat i racionalitzat, a l'entorn d'una forta adhesió col·lectiva a la República i a la identificació entre Estat i nació, Espanya s'ha acabat construïnt com un dels Estats més descentralitzats d'Europa, fins el punt que hi ha cert reconeixement (encara que ambigu) de la definició plurinacional de l'Estat. La Cerdanya francesa i l'espanyola es troben emmarcades en un context polític ben diferent però, a més, es veuen influenciades per altres corrents polítics com la construcció europea o el catalanisme (moviment a favor d'una identificació col·lectiva transfronterera). L'extensió dels *mass media* ha contribuït a tots aquests processos, amb la difusió d'imatges "nacionals", i d'un referent comú pensat per a poblacions de territoris estatals i/o nacionals (o que procedeixen d'ells¹⁸¹).

La nacionalització dels cerdans, en els casos presentats, ha implicat dues grans opcions en les seves pràctiques i en el seu significat. En primer lloc, s'ha produït una nacionalització de l'interès que, si bé no ha estat un fenomen nou a la comarca, sí que darrerament ha pres una nova forma, amb l'adopció del referent català. D'altra banda, hi ha hagut actituds primordials envers identifications nacionals, amb referent francès, espanyol o català. Aquestes darreres han anat acompanyades de discursos racionalitzats o de manifestacions més o menys

¹⁸¹ En bona part aquest és l'objectiu de l'emissió de canals públics nacionals via satèl·lit. Els darrers vint anys s'ha desenvolupat una televisió catalana que es rep tant a la Cerdanya espanyola com a la francesa. Amb tot, en la seva programació pràcticament no s'incorporen referències a l'anomenada Catalunya nord (només alguna referència puntual en documentals o notícies emeses de forma esporàdica).

acalorades, i han estat condicionades per la major o menor assumpció d'una identificació nacional profunda a través de la socialització. Malgrat tot, ha estat més present el primer element (nacionalització de l'interès) que no pas l'altre (més centrat en manifestacions personals i esporàdiques que en un gran ventall d'actes públics).

A nivell estructural, terciarització i nacionalització es corresponen amb una disminució de l'autonomia a la Cerdanya, quant a relacions transfrontereres i sistema productiu i cultural que es desenvolupava a tota la comarca. Dit d'una altra manera, l'oportunitat de mantenir relacions socials tenia per definició, a principis de segle XX, un caràcter transfronterer. Així mateix, es generaven nombroses oportunitats d'encontre. La transformació produïda a la Cerdanya, des de mitjans del segle XX (i, en part, des dels anys 1930, a Cerdanya francesa, i pel procés de nacionalització, ja des d'abans), ha comportat una major delimitació d'oportunitats estructurals d'acord amb la presència de la frontera internacional.

Més enllà del context estatal, val a dir que el recent procés de construcció europea ha suposat algunes contradiccions i paradoxes. Si bé han desaparegut els controls fronterers, no ho han fet les diferències existents a un cantó i altre de la frontera, quant a nivell econòmic o a referent nacional. Actualment diferents formes de capital s'acumulen a una banda i altra de la divisòria, i només en alguns casos, de manera transfronterera.

Quan es compara les entrevistes entre persones de diferents generacions, i especialment quan es fa amb els "cerdans de soca", s'identifiquen diversos trets. Primer, hi ha una pèrdua d'importància de la casa com a institució central en l'organització social, arreu de la comarca, i una manca de significació del comú de veïns. La major part dels habitants entrevistats de la Cerdanya moderna -urbanitzada, nacionalitzada i terciaritzada- identifiquen el capital cultural més preuat amb aquell que resulta de l'escolarització i de la formació escolar definida i identificada principalment com a nacional. Així mateix, és l'individu alfabetitzat

qui pot acumular, a través de mèrits i de formació, un capital simbòlic que anteriorment li podia conferir el fet de formar part d'una casa. Per la seva part, el capital social és per a molts dels entrevistats potencialment transfronterer, en la mesura que mantenen vincles de parentiu, amistat o, simplement, de coneixença, amb persones d'un cantó i altre de la ratlla.

Malgrat que l'oportunitat estructural estigui delimitada per la divisòria (en la mesura que poques activitats productives la superen en la seva organització i desenvolupament¹⁸²), aquest capital social (acumulat bàsicament arrel de la socialització secundària) constitueix un recurs que es pot activar en situacions de crisi o per a obtenir avantatges econòmics. Així, un conflicte bèl·lic entre França i Espanya, una forta crisi o un auge econòmic a un dels dos països podrien activar aquest capital com a recurs. D'altra banda, hem vist exemples de mobilitat transfronterera a través de les relacions socials, que s'han traduït també en intercanvis econòmics transfronterers, investits de la confiança com a element que impregna certes relacions que es poden mantenir per sobre de la divisòria.

Però si bé el capital social, considerat de forma genèrica, segueix essent transfronterer (si més no, potencialment), i encara que hi ha contactes entre gent de tota la comarca, hi ha hagut canvis en les formes de socialització. La major part dels "cerdans de soca" entrevistats segueixen mantenint relacions¹⁸³ transfrontereres, i també aquells que mantenen aspectes comuns en les seves biografies (com per exemple, les baralles a "la gatzara") o activitats (membres de l'elit). Es consideren mútuament "francesos" o "espanyols", però això no implica necessàriament rebuig o comunicació. Per altra part, hi ha cerdans immigrants que mantenen també relacions territorialment transfrontereres. Però la Cerdanya no és una illa tancada en ella mateixa. La majoria dels cerdans francesos

¹⁸² Almenys és així per la gran majoria dels entrevistats, exceptuant algun comerciant, persones de l'elit intel·lectual o algun empresari de construcció.

¹⁸³ Utilitzo "relacions" no com a sinònim de "contactes", sense més, sinó de contactes continuats, mutu reconeixement i intercanvi comunicatiu reiterat, més enllà de rols altament formalitzats (com per exemple el de vigilant i vigilat).

entrevistats tenen contactes amb Perpinyà, mentre els espanyols els mantenen amb Barcelona. Hi ha un teixit urbà que incorpora la comarca, per relacions, amb totes dues ciutats, però els poders públics, les instàncies administratives, els centres d'ensenyament superior, etc., es troben ubicats "nacionalment", a cada banda. La socialització (primària i secundària) incorpora elements nacionals i, de fet, configura un punt de vista nacional de la realitat, que en el cas d'algunes de les persones entrevistades comporta actituds de rebuig o prejudici front "l'altre".

Finalment, a nivell de capital material hi ha hagut també una transformació fonamental. Concretament, la terra com a mitjà de producció transfronterera (amb arrendadors que es traslladaven per tota la comarca, i propietaris d'una o altra banda) ha passat a ésser una mercaderia, de manera que les relacions que s'estableixen a l'entorn d'aquest recurs poden ser, inicialment, transfrontereres (per part del comprador o del venedor), però no es reproduïen en el temps, com a tals. De fet, la reproducció social ha patit modificacions relacionades amb els canvis apuntats en les diverses formes de capital (cultural, simbòlic, material i social). S'ha "nacionalitzat", s'ha ubicat a un costat o altre de la divisòria, a partir de la interiorització de l'existència de dos Estats, per part dels subjectes. D'altra banda, la reproducció passa més per la família nuclear i per l'individu, que no pas per la família troncal i la comunitat, en una consecució ideològica del capitalisme instaurat en dos territoris estatals.

Durant segles, la frontera va ser un recurs per a la gent de banda i banda, un nucli d'interès i transaccions, un element que fomentava contactes de diversos tipus. Almenys havia estat així fins a la instauració de la Unió Europea, que per ara ha implicat l'aparició d'un buit. D'alguna manera, la ratlla ha desaparegut com a filtre, quan segueix separant esferes econòmiques i polítiques diferents. Això afecta a la visió de la frontera -que passa a semblar inexistent- i genera un buit de sentit que s'omple amb un llenguatge i nocions lligades a l'Estat nació. Hi ha una frontera a creuar i un "altre" que la creua, i tot plegat es defineix en termes nacionals, en part, per defensar els propis interessos (bàsicament davant una

competència econòmica per part d'aquell "altre" que ara pot creuar la divisòria sense control, quan abans ho havia de fer de forma controlada). Però per altra part, la definició nacional no amaga les continuïtats existents quant a referents simbòlics i quant a relacions socials.

Presentats els processos, l'anàlisi de situacions ens ha dut a un gran ventall d'elements. En el capítol 5 hem parlat, precisament, de símbols, elements i dispositius que indiquen una sèrie de discontinuïtats. En un primer punt, ha estat analitzat el control fronterer. Hem vist com, en el seu disseny, els dos Estats nació l'han definit com una barrera al lliure pas de persones i mercaderies, vigilada per subjectes que, idealment, no havien de tenir vincles amb els qui creuaven la divisòria. Però el primer quart del segle XX, en la pràctica, i arrel de circumstàncies conjunturals o d'elements estructurals, la barrera va esdevenir localment superable. En donar sentit a dues bandes, la frontera mateixa va motivar el seu creuament. Durant tot el segle XX, la lògica local, a la Cerdanya, ha inclòs el pas de la divisòria a través de formes de paral·legalitat, canals paral·lels a la legalitat, basats en acords entre vigilant i vigilat, i en simulacres de legalitat.

Aquesta superació local del control fronterer s'ha anat produint amb major o menor intensitat fins a la instauració de la Unió Europea, i l'aparent dissolució dels controls. D'entrada, aquests controls segueixen existint (encara que esporàdicament), de la mateixa manera que ho fan els símbols nacionals (banderes, monuments i noms), per recordar la pertinença de dos territoris a dos Estats. Els cerdans entrevistats han interioritzat l'existència de dues bandes, a nivell d'economia, marc normatiu i polítiques socials. En definitiva, reconeixen el pes de dos Estats nació diferents. L'obertura de la frontera ha minat la generalització d'operacions paral·legals, per convertir-ne una bona part (compra-venda de productes de primera necessitat, per exemple) en legals. En definitiva, el control ha perdut pes, i també el sentit d'una part de les pràctiques locals de creuament. Tot això amb el rerafons del profund canvi marcat per la tríada de processos presentada en els capítols anteriors.

Analitzant l'economia, hem pogut veure com a la Cerdanya s'ha desplaçat de la complementarietat generalitzada i la competència controlada, a una competència oberta en diversos sectors, arran de la desaparició de les duanes i dels aranzels, i amb el lliure pas de persones, treball i capital monetari a través de la frontera. Tradicionalment, l'existència de la divisòria havia comportat un diferencial de preus i un mercat de certs productes. En aquests fets s'havia basat un contraban petit o gros, que podia operar amb xarxes més enllà de la frontera i fora de la Cerdanya. El procés de construcció europea ha minat aquesta activitat econòmica, buidant-la de sentit. D'una banda, la legalització de moviments anteriorment paral·legals (o, des del punt de vista dels Estats, únicament il·legals) ha dut a una major competència en alguns sectors (comerç, tallers i construcció) entre persones d'una i altra banda de la frontera. A la Cerdanya francesa (a on es reconeix aquesta percepció de competència no del tot nova, però sí amb una obertura sense precedents) s'han produït intents de superar la situació amb reclams al propi Estat. La frontera ha continuat dotant de sentit el treball a una i altra banda, perquè les diferències entre Estats (i sobretot la seva percepció per part dels subjectes) segueixen presents.

En un tercer punt del capítol 5, hem entrat en el que he anomenat cultura quotidiana, entesa per formes de consum i hàbits desplegats diàriament i de forma no extraordinària. En aquest terreny es deixa veure l'èxit de la nacionalització i de la unificació de mercats de treball a nivell estatal. I ho fa mitjançant la percepció de certes pràctiques com a pròpies de certs subjectes en tant que membres d'un cert Estat nació, i amb el desenvolupament i organització d'aquestes pràctiques mateixes. Dos han estat els terrenys d'anàlisi. Primerament, l'alimentació i, en segon lloc, el temps cronològic. En tots dos casos es reconeix la percepció d'unes pràctiques com a nacionals (formes de menjar, productes que es mengen i ritmes quotidians) a un i altre costat de la frontera. Aquesta percepció respon a la realitat de la inclusió de la Cerdanya en un context més gran (dos Estats nació), amb la unificació del mercat i de les formes de producció en cert context territorial, i amb el soscavament del predomini d'una organització

productiva i social de caràcter transfronterer. Malgrat tot, la gran majoria de les persones entrevistades és capaç de reconèixer les pràctiques de totes dues bandes, i hi ha qui les barreja amb assiduitat (els subjectes més transnacionals). L'estudi d'una zona fronterera, tot i la nacionalització de la lectura de la realitat social per part dels subjectes, sempre deixa un marge per posar en dubte la identificació perfecta entre nació, territori i cultura, sobretot a la vora dels confins, a on el joc d'adhesions i el moviment prenen un sentit especial, precisament sobre la base del creuament d'allò que ha estat concebut com una ratlla impermeable¹⁸⁴.

Quant a estereotips i imatges sobre "l'altre", en les entrevistes realitzades, i especialment en algunes situacions observades, s'ha comprovat l'arrelament del referent nacional en el llenguatge, la percepció d'un límit simbòlic (i fins i tot d'una percepció de contaminació per contacte amb "l'altre" i de necessària puresa del "nosaltres"). L'adopció d'un o altre registre lingüístic, en la interacció, ha estat un element particular de judici en termes de fidelitat, xovinisme o nacionalisme extrem. L'atribució de característiques i l'ús de gentilicis en funció de la frontera territorial pren a la Cerdanya actual connotacions especials, donat el pes de fins a tres nacionalismes, i el poder considerable del nacionalisme catalanista, que supera idealment la frontera. Aquest tercer nacionalisme es manifesta en situacions relativament conflictives, però també en l'ambigüïtat d'adhesions, i pot topiar amb els dos nacionalismes d'Estat presents a la comarca (que entre ells no es manifesten com a conflictius, sinó com a complementaris, donada l'assumpció de la coincidència entre límits simbòlics i límit territorial). El catalanisme pot ser idealment un pretext per a la referència transfronterera. Ho hem vist així en el camp dels rituals, però també provoca dissensions arrel d'una atribució de

¹⁸⁴ Val a dir que, en el terreny de l'alimentació, la presència de la identificació comarcal i regional (o nacional) transfronterera ha implicat que es consideri l'existència de certs plats consumits a una i altra banda de la frontera. Durant molts anys els han cuinat i menjat cerdans i cerdanes que es dedicaven a la pagesia, arreu de la comarca. Ara bé, el que a principis de segle XX havia estat un consum quotidià s'ha convertit en una atribució de significat a aspectes manifestos en ocasions extraordinàries, quan es dona l'escenificació o valoració d'un referent transfronterer (p.ex. en festes gastronòmiques). Per això aquest punt ha estat tractat en els aspectes dels rituals i dels símbols.

fidelitat o infidelitat d'uns o altres, o d'excessiu nacionalisme. En el nivell local, tant aquestes atribucions sobre l'actitud social dels "altres" com els estereotips i l'ús dels gentilicis, no són una expressió merament conflictiva, sinó que faciliten la comunicació i la interacció, en el reconeixement mutu dels actors implicats en ella.

Finalment, el capítol 5 s'ha clos amb un punt dedicat a símbols, rituals i patrimoni. Tots tres són elements que poden utilitzar-se per dotar un col·lectiu d'homogeneïtat, i per legitimar uns determinats poder i projecte polítics. En alguns rituals es pot escenificar públicament la identificació col·lectiva local, i també la nacional, amb un intent de reproduir en el terreny simbòlic la continuïtat entre el passat, el present i el futur col·lectiu. A la Cerdanya tenen lloc manifestacions rituals i simbòliques que evoquen una identificació transfronterera (cerdana i catalana), amb discursos de negació de la frontera i amb omissió d'elements simbòlics que facin referència a la divisòria. Són promogudes sobretot des de la Cerdanya espanyola, a on la identificació catalanista (amb cert caire nacionalista) és políticament hegemònica. Malgrat tot, en la seva negació, la frontera es veu reconeguda (perquè en el discurs sovint se li dóna un paper).

Aquesta adhesió catalanista a uns referents la mantenen també una part dels clients de serveis turístics i els segons residents que provenen de Barcelona. Això fa que el desplegament de símbols no sigui només una expressió primordial, sinó que es pugui produir com a estratègia instrumental per a obtenir guanys econòmics bo i satisfent els visitants. La combinació de quatre aspectes fa que aquest fet sigui possible: a) Denominació d'autenticitat de certes pràctiques (les associades a un passat "tradicional" cerdà i català); b) Discurs identitari sobre la tradició (i els orígens); c) Estratègia d'atracció turística (planificació i marketing); d) Identificació col·lectiva en un context llegit com de crisi o fragilitat de les identitats particulars, front una globalització dislocadora.

Quant al patrimoni cultural, pot entrar a formar part d'aquestes estratègies d'instrumentalització a través de la representació d'una comunitat existent al llarg

del temps, i amb uns referents comuns. Darrerament, a la Cerdanya hi ha el risc de convertir la frontera mateixa en un element del patrimoni col·lectiu d'una comunitat nacional (França), arrel d'un dels projectes museològics patrocinats per l'Estat nació francès, i que ha de tenir seu a la comarca. Caldrà, però, esperar per a veure com es desenvolupa el projecte des d'un punt de vista local. Hi poden tenir un paper les polítiques culturals promogudes des de la UE amb l'objectiu de generar cooperació transfronterera. A través d'elles seria possible una apropiació del projecte museològic per part de la població cerdana, i una concepció alternativa d'un museu de la frontera.

Un segon ventall de situacions ha estat analitzat en el capítol 6. En aquest cas m'he centrat en les relacions i els actors socials. Ha estat un espai en què s'ha materialitzat la presentació de la lògica local en la qual s'han fonamentat i es fonamenten algunes continuïtats i discontinuïtats. Un primer apartat l'he destinat a veure el paper de les associacions. L'existència de legislacions diferents, en matèria associativa, a una i altra banda de la frontera, i amb una evolució històrica contrastada, comporta que la sociabilitat formal s'organitzi independentment a cadascuna de les dues bandes de la ratlla. Amb tot, si es sobrepassa el nivell legislatiu i de funcionament formal, per anar als participants, es poden abastar altres aspectes.

A partir del cas d'una associació, hem vist com la dinàmica informal afecta el funcionament i presa de decisions i com fins i tot té a veure amb la creació de l'entitat i amb la seva entrada en ella. Específicament existeix un nucli central de membres que mantenen lligams d'amistat, configurat per persones de Cerdanya espanyola (si bé en la seva majoria, procedents de Barcelona). La presència de participants de Cerdanya francesa en l'entitat no s'ha traduït en la seva entrada en el nucli. En un cas hi ha hagut aproximacions, però la persona trobava alguns obstacles en la llengua utilitzada en les interaccions (que ell no dominava) i, d'altra banda, no tenia la intenció d'anar molt més enllà de la participació formal en l'entitat. Les seves relacions d'amistat i familiars es troben configurades per

persones de la Cerdanya francesa, i la seva participació en l'associació és principalment formal. No es pot dir que l'associació s'hagi format arrel de llaços transfronterers¹⁸⁵, ni que els promoció a partir de les seves activitats i funcionament.

Hem vist diversos tipus d'associacions, quant a la seva vinculació al territori, i hem fet referència a l'existència d'una associació amb poder de transferència identitària catalana i cerdana, ubicada, significativament, a la Cerdanya espanyola. Des d'aquesta associació s'han promoció la celebració d'actes transfronterers. Al mateix cantó espanyol de la frontera s'ha promogut també alguna mobilització de caràcter reivindicatiu. Concretament hem vist el cas de la Plataforma Salvem Cerdanya, nascuda en resposta al projecte d'autovia d'enllaç entre els túnels del Cadí i del Pimorent. A partir d'aquest cas, hem vist com la separació de societats polítiques, arrel de la frontera, es correspon amb un hàbit de mobilització formal de la societat civil, que es dona també seguint la divisió territorial, tot i els intents d'alguns ecologistes, d'aquella associació amb transferència identitària, i d'alguns membres de l'elit cultural, des de Cerdanya espanyola. En aquest cas concret, la plataforma va mirar d'incorporar persones de Cerdanya francesa, però finalment la seva presència va ser mínima.

Un altre punt –els vincles i la sociabilitat informal- ha donat peu a la reflexió sobre les relacions socials i la configuració local del creuament de la frontera política, i de la seva afirmació, negació o oblit, en termes simbòlics, i en les pràctiques, els discursos i el llenguatge (sovint nacionalitzats). Les relacions informals han estat la base de la superació aparent de la frontera territorial, mentre el seu control ha estat clarament present. Les estratègies locals de paral·legalitat, també poden tenir un fonament en relacions de parentiu, amiatat o veïnatge, que poden originar la superació del rol formal de vigilant i vigilat, o, genèricament, el control formal del pas de persones o mercaderies per la frontera. I no només aquests fets, sinó també

¹⁸⁵ No pas contactes, que sí que n'origina.

situacions vinculades a la relació formal entre l'Estat i alguns dels seus dispositius, i els subjectes que es consideren ciutadans seus¹⁸⁶. La superació de la frontera no deixa de ser, però, aparent, ja que, com hem vist, la forma en què es manifesta a voltes implica una apropiació dels procediments de vigilància i un seguiment parcial i simulat dels rols de vigilant i vigilat.

En el terreny de la sociabilitat informal, han existit certes pràctiques amb codis tranfronterers, els quals eren coneguts arreu de la comarca. És el cas de les regles de jocs infantils o de jocs de naips que van desenvolupar, i en alguns casos desenvolupen, principalment, alguns dels cerdans entrevistats nascuts abans de la dècada de 1940, aproximadament. La urbanització i la terciarització han tingut a veure amb un major pes de l'amistat com a forma de relació. La major diversificació i mobilitat de població, la urbanització i la salarització del treball han subratllat la preponderància de l'individu i de l'elecció com a principis ideològics en l'organització social. Aquesta elecció pot o no superar la frontera territorial internacional, però tot i que els espais de sociabilitat són compartits per gent d'arreu de la comarca, els contactes no sempre es converteixen en relacions, en la mesura que s'hi interposa una visió "nacional" de la realitat, i dificultats com l'ús menor, o en alguns casos inexistent, d'una mateixa llengua.

Darrerament, l'impacte de les noves tecnologies ha influït també en les formes de sociabilitat, proporcionant-los un terreny de manifestació. Tot i que no he analitzat a fons aquest impacte, m'ha semblat necessari no obviar-lo. Concretament hem vist com, malgrat que internet constitueix un espai dels fluxos que *a priori* no coneix límits nacionals, la comunicació entre usuaris té en compte elements nacionals, i fins i tot es pot dir que està territorialitzada. Les fronteres que es troben en el territori polític reapareixen a internet. Hi ha canals de comunicació i pàgines web fetes des d'una i altra banda de la frontera. És cert que

¹⁸⁶ En aquest sentit, la paral·legalitat no es limita a la qüestió del control fronterer, sinó també a la vigilància policial, a l'acció de jutges o al pagament d'impostos. Val a dir que el terme "paral·legal" no té connotacions morals, sinó simplement descriptives.

es pot entrar lliurement en totes elles. De fet, hem vist casos de persones que mantenien relacions a milers de quilòmetres de distància, des de la Cerdanya. En canvi, no hem conegut casos de contacte entre cerdans francesos i cerdans espanyols, a la xarxa. A partir del xat, hem vist com no existeixen canals que aglutinin les dues Cerdanyes, tot i que sí que n'hi ha de locals i de generats per gent de la Cerdanya espanyola per a una "comarca" considerada territori del Principat. En aquest sentit, es pot plantejar que no és el mitjà el que dóna contingut i forma a les relacions, sinó que es configura en funció d'elles, en reproduïx els elements constrenyidors, i no fa altra cosa que proporcionar-los un canal d'expressió diferent. Malgrat tot, cal remarcar que en aquest aspecte específic estem parlant de conclusions parcials¹⁸⁷.

En un altre punt del capítol sisè hem entrat en un cas d'especial interès, encara en el camp dels vincles i les relacions informals. Es tracta del lleure dels joves i de la Gatzara. Puigcerdà ha estat presentada com a capital de la comarca, en el terreny (entre d'altres) dels contactes entre cerdans espanyols i cerdans francesos¹⁸⁸. En els locals a on els joves cerdans anaven a ballar els anys vint, trenta, i posteriorment els cinquanta, la classificació dels clients es feia principalment en termes de categoria social. A partir dels anys seixanta i setanta, la terciarització i la urbanització de la comarca s'havien començat a estendre clarament, la nacionalització era un fet irrefutable, i els dispositius i institucions de l'Estat s'havien establert com a elements centrals en l'organització de la vida social. Els cerdans entrevistats posteriors a la tercera cohort generacional (alguns d'aquesta inclosos) han vist els participants en els espais de sociabilitat com a "francesos" o

¹⁸⁷ No es pot negar que poden existir relacions entre cerdans francesos i espanyols. Un treball interessant seria establir una mostra de persones que experimentin aquesta mena de contactes, i fer-ne un seguiment. En qualsevol cas, aquesta mostra no seria fàcil de fer, donada la reproducció de les fronteres, en la xarxa, i la peculiar combinació de privacitat i anonimat en què s'organitzen els contactes a internet.

¹⁸⁸ Això no vol dir que aquests contactes no s'hagin donat en altres nuclis. Particularment hi ha el cas especial de Llivia, molt proper a la població francesa d'Estavar, i més pròxima a pobles com Sallagosa, Angostrina o Rô, que no pas Puigcerdà. Pels habitants d'aquestes poblacions franceses, Llivia ha estat centre comercial i de sociabilitat. En qualsevol cas, Puigcerdà ha estat destacat com el principal nucli de lleure per part de tots els informants entrevistats.

“espanyols”, o també en termes d’adscripció local. L’origen ha passat a ser important per a la classificació dels locals mateixos, i amb ell la frontera.

El cas de la Gatzara il·lustra aquesta classificació. Se la defineix com un local “de francesos”, encara que també hi va gent de la Cerdanya espanyola. Es descriuen contactes transfronterers, especialment dels anys setanta i vuitanta, com a quelcom freqüent en forma de baralles entre colles, o de relacions de parella entre noies i nois. Aquesta imatge és el fonament d’un mite que presenta la Gatzara com a element d’unió dels cerdans. En el pla de la realitat, es pot identificar la formació de parelles entre persones de la Cerdanya francesa i de la Cerdanya espanyola, i l’existència de baralles entre “francesos” i “espanyols” (definites en aquests termes). També es donen pràctiques de fusió i fisió de grups amb la confrontació de gent de la Cerdanya contra persones procedents de fora de la comarca, de forma que es posa de manifest l’existència d’un nivell d’identificació transfronterera, almenys pel que fa l’agrupació en les escaramusses. Un nivell que no seria nacional sinó més localitzat en la comarca. En aquest sentit, la Gatzara és un element clau en la memòria col·lectiva, com a transfronterer, i a la vegada és escenari de reproducció en l’ús d’estereotips, de caracterització de la realitat en el llenguatge nacional, però també de contactes i comunicació transfronterera. És un microescenari de l’ambivalència de la frontera en les relacions socials. Formalment atribueix un sentit a dues realitats com si fossin diferents, però informalment, tan aviat se la subscriu com a existent, com se la supera, en un joc d’atracció i rebuig que no amaga la possibilitat que hi hagi indiferència.

El capítol 6 l’he clos amb un element que serveix per deixar constància de la complexitat de casos presents a la comarca. He presentat sintèticament diverses trajectòries individuals, per mostrar el ventall d’opcions existents entre un pol transnacional i un altre de nacional, quant a subjectes. Hem parlat d’un nacionalisme polaritzat (francès *versus* espanyol o català *versus* espanyol) manifest, entre d’altres coses, en un llenguatge en què s’identifica i es caracteritza “l’altre” i/o un mateix. També he fet referència a un punt de vista nacional des del

qual s'ignora l'existència de la diversitat, en la vida quotidiana, o simplement se la considera com un element estrany i incompreensible. En contraposició al punt de vista nacional, des de l'esfera local es poden donar posicions transnacionals. La biografia personal i l'organització social poden haver facilitat contactes i menar a l'adopció d'una adhesió catalanista (més o menys instrumental o primordial) que superaria la frontera territorial.

En aquest darrer apartat de la tesi, abans de les conclusions, s'ha vist que hi ha individus avesats al creuament de la frontera territorial, i que això els comporta una duplicitat d'opcions i codis (com passa en el cas de parelles mixtes¹⁸⁹ i, en alguns casos, dels seus descendents). Malgrat tot, les dinàmiques de socialització, el poder dels Estats en l'organització social i econòmica, i la persistència de mercats estatalitzats i fonamentats en les fronteres no potencien aquesta mena de posicions. Entre les persones entrevistades en aquesta recerca, les que han nascut posteriorment als anys quaranta viuen una situació contradictòria front la qual tenen com a opcions un cosmopolitisme, un "retorn" a una identitat comarcal o d'un altre origen (en el cas que siguin immigrants o fills d'immigrants), l'afirmació d'una identitat catalana com a alternativa o l'assimilació a una posició polaritzada (francesa o espanyola).

En el context d'unificació europea, podria aparèixer una opció que ara per ara sembla més cosmopolita que les nacionalistes. Una identificació europea la qual, no obstant, no té escenari polític de producció ni reproducció tot i el context actual (o potser gràcies a ell, i a la seva tendència a basar-se en elements d'economia i finances). Com a gran conclusió final, es pot dir que la frontera (o fronteres) encara són a la comarca. Mentre dos Estats nació segueixin manifestant-hi la seva existència, i mentre aquesta existència pugui reportar un benefici als habitants de la Cerdanya, no deixarà de ser-hi present. Tampoc ho farà mentre s'evidenciïn diferències entre dues bandes, i encara menys si en alguns casos s'identifiquen

¹⁸⁹ Entre persones de la Cerdanya francesa i de la Cerdanya espanyola o, simplement, franceses o espanyoles (siguin o no de la comarca).

escenaris de competència. La UE pot obrir possibilitats de cooperació transfronterera en un nivell formal, i també ho pot fer l'adscripció catalana, però tot plegat només serà una opció mentre no es planifiqui políticament quina és la relació entre regions, Estats i UE, i mentre continuïn manifestant-se diferències entre poblacions "nacionals", en termes de prejudicis, estereotips i rivalitat.

Hi ha encara una altra opció. L'assumpció dels elements comuns de la Cerdanya, com a comarca de muntanya, amb uns elements compartits en la memòria, i amb problemàtiques similars. Una opció local transnacional, assolida amb eines disponibles per a la comunicació (escenaris de sociabilitat, llengua i coneixement transfronterer de "ritmes de vida" i elements culturals) i per a la generació de relacions. Deia més amunt que el capital social és potencialment transfronterer, però que no sempre es manifesta en aquesta forma, donada la duplicitat en l'organització d'oportunitats estructurals i d'encontre. Segueix existint un potencial quant a relacions socials transfrontereres, disponible com a recurs en cas de necessitat, però no es pot negar aquesta definició d'oportunitats.

La relació entre subjectes pot facilitar la mobilitat i el contacte transfronterers, però no és el *locus* de negociació del poder estatal, de superació de la frontera, sinó d'afirmació d'aquesta divisòria i, en part, d'aquell poder, en termes simbòlics. Això és així gràcies al procés de nacionalització dels cerdans, que els ha proporcionat un llenguatge i una concepció de la realitat, a la qual és inherent la mateixa existència de fronteres culturals que sovint coincideixen amb les nacionals. Amb les seves pràctiques i discursos, els cerdans afirmen (fins i tot quan semblen negar-la) l'existència de la frontera territorial i reproduïxen i dibuïxen fronteres culturals. El fet de viure en la proximitat del límit territorial fa que pugui ser un recurs en molts sentits i, entre ells, el simbòlic. Ací rau la tesi de Sahlins, sobre "la nacionalització de l'interès", exemplificada amb l'amenaça de les comunitats locals de declarar-se part de la nacionalitat veïna.

La instauració del lliure pas de persones i mercaderies per la frontera, amb la unificació europea, ha desajustat aquesta situació, evidenciant la força de la frontera territorial com a límit simbòlic. El reajustament es pot donar amb la mobilitat de capital i recursos d'un cantó a l'altre de la frontera, una modificació igualació de costos, preus, impostos i polítiques socials entre França i Espanya i una major incidència de manifestacions transfrontereres de socialització secundària. Mentrestant, sense la frontera com a filtre, hi ha més un buit que separa els cerdans que la desintegració d'una distància, i el procés d'Unificació europea (tal i com ara s'està manifestant) potencia precisament aquest buit. La transformació socioeconòmica i política de la comarca des de principis del segle XX hi té molt a veure, ja que s'ha abandonat una continuïtat estructural i una dinàmica que eren transfrontereres, i s'han assentat les bases perquè, tot i que no sempre es percebi clarament la frontera territorial, es tingui molt clar que existeix una frontera entre dues esferes diferents.

Però tot i les referències a la frontera territorial, amb el pes atorgat als límits simbòlics, a les relacions socials i als processos que han afectat a tot el territori cerdà, queda clar que el cas de la Cerdanya és paradigmàtic de l'enfocament propi d'una antropologia no de les fronteres, sinó de les zones frontereres. És en aquesta línia que he plantejat la meva aportació, seguint d'alguna manera els precoços plantejaments de Roger Rouse (1935), i afegint-me a les propostes de nombrosos autors com Asiwaju (1983), Douglass (1994), Martínez (1994), Alvarez (1995) o Rosaldo (1991), entre altres, en una posició que privilegia l'interès per les connexions culturals i socials que poden superar la frontera territorial, i per la consideració de l'existència de fronteres conceptuals o metafòriques. Però al mateix temps he intentat mantenir present, com suggereixen Vila (1999) i Wilson i Donnan (1999), la possibilitat que la divisió fronterera esdevingui literal, difícil de superar. Tot això, tenint en compte l'especificitat del cas de la Cerdanya, que he estudiat mantenint com a referent l'obra de Peter Sahlins (1993), caracteritzada per una conjunció de l'interès per la zona fronterera (no per la línia), pel paper dels

processos de nacionalització dels cerdans, i per l'apropiació que ells fan de la frontera.

Cal seguir aprofundint en la reflexió sobre zones frontereres, tenint en consideració elements que per aquest cas he mirat de no deixar de banda. Factors com les relacions centre-perifèria a dintre de dos territoris estatals en contacte, la presència de posicions nacionals contrastades, de nacions o minories ètniques a les perifèries dels Estats (i amb presència transfronterera), d'un sentiment de viure al marge d'una societat, i la possibilitat de triar i manipular identitats o el paper de les relacions entre vigilat i vigilant, o dels controls. Tot això, combinat amb l'existència de mobilitat i contactes transfronterers, pot menar a un qüestionament del pes de l'Estat-nació com a quelcom unidireccional i definit d'antuvi, ja que aquest pes pren forma en l'esfera local. En ella es donen pràctiques i referències que poden afirmar la seva existència, però relativitzant-la d'alguna manera. Tot plegat sense oblidar que en les zones frontereres l'existència de la divisòria mai es mina completament, per moltes continuïtats que hi hagi, i encara que aquestes continuïtats es puguin considerar preexistents a l'establiment de la demarcació fronterera.

He insistit especialment en el paper de la interacció i dels espais i formes de sociabilitat com a elements dels quals parteix la reproducció d'identitats col·lectives i també com a escenari potencial de relacions transfrontereres. L'aproximació a aquests aspectes pot enriquir la reflexió sobre les zones frontereres, partint de la base que sociabilitat i interacció social poden constituir un contrapunt a les relacions verticals que tenen a veure amb la distribució del poder. Aplicat això al cas d'una zona fronterera, es planteja la possibilitat de trobar vies de superació de la frontera territorial (i de les conseqüències de la seva existència) a través de les relacions socials, sense oblidar el paper d'aquestes relacions com a nuclis de reproducció de fronteres culturals i d'identificacions col·lectives. Aquesta importància atorgada a les relacions socials permet tenir en compte la construcció de l'espai social dels subjectes (tal com el defineix Bourdieu

[1997]), en el qual tenen una menor o major oportunitat de trobar-se (oportunitat d'encontre) i una més o menys gran autonomia per actuar (oportunitat estructural) (conceptes extrets de Requena [1994]).

Un aspecte rellevant és el de les xarxes socials. Ja Asiwaju (1986), Flynn (1997) o Douglass (1978) havien insistit en la importància de les xarxes com a elements transfronterers. Ara bé, encara està per fer una anàlisi aprofundida de xarxes en zones frontereres. Un enfocament d'aquestes característiques es podria beneficiar de les aportacions d'autors com Bott (1990), Comas d'Argemir et alii (1990), Cucó (1990, 1995 i 1996), Lomnitz (1987 i 1994), Mayer (1993), Mitchell (1969), Pujadas (1990 i 1991a), Ramírez Goicoechea (1984), Requena (1994) o Wolf (1993). De manera que es tindria en compte el paper de les xarxes socials com a recurs en circumstàncies de crisi, o de cara a mantenir o millorar una posició i per tenir certa imatge pública, prestigi i liderat. I no només això, sinó que es podria estudiar el contrapès informal que poden representar les xarxes davant de contextos formalitzats i jerarquitats (com per exemple les situacions de control fronterer). D'altra banda, es podria analitzar en profunditat el paper de les relacions d'amistat, parentiu i veïnatge quant al sentiment de pertinença i a la mobilització col·lectives.

El cas de la Cerdanya s'ubica, a més, en el context del Pirineu, a on han existit pràctiques similars a un i altre costat de la frontera. Tal com han posat de manifest Pujadas (1997) i Pujadas et alii (1999) i Roigé, Ros i Cots (1996), en el terreny de l'activitat agropequària han existit continuïtats. Ha estat així, per exemple, en l'ús de pastures i en els recorreguts de la transhumància de ramats o en la continuïtat en l'aplicació del Codi Civil català, quant a normes d'herència i successió. D'altra banda, a partir d'obres com les de Cavallès (1986[1910]) i Deschemaecker (1946) tots els autors citats més amunt han apuntat l'existència d'acords de col·laboració entre valls pirinenques, basades en l'activitat econòmica, però també en el manteniment de la pau, en èpoques de crisi internacional.

D'altra banda, les aportacions de Pujadas et alii (1999) i de Pujadas (1997) ens menen a la reflexió sobre el pes de la progressiva transformació o abandonament de les formes d'explotació agropequària existents a la Cerdanya de la primera meitat de segle XX, en un context de terciarització i d'urbanització. Aquest canvi ha implicat, entre altres coses, una creixent orientació envers una economia de mercat nacional, amb el manteniment d'elements transfronterers (la clientela, per exemple), però amb preus i costos marcats estatalment d'una manera forta. S'ha demostrat que la frontera ha esdevingut durant molt temps un recurs en les transaccions comercials, però un enfocament processual, que no oblida els canvis i la història, permet veure com el sentit d'aquest recurs es pot modificar.

L'estudi de zones frontereres pirinenques (considerades en aquesta doble vessant), endegat per Gómez-Ibáñez (1975) i sobretot per Douglass (1978) resta obert a futurs treballs. Elements de continuïtat cultural, econòmica i social, i el paper de la presència dels Estats-nació (i de les dinàmiques centre-perifèria) i del procés de construcció de la UE es poden ajuntar amb una reflexió sobre les transformacions econòmiques, per constituir tot un *corpus* d'estudis molt rellevants per una antropologia de les fronteres o de les zones frontereres. Un enfocament que haurà de tenir en compte la història, les dinàmiques macro (econòmiques i polítiques, de la globalització i l'Estat-nació) que emmarquen les comunitats pirinenques, l'existència de límits simbòlics de caràcter cultural; el paper de les xarxes socials i de les formes de sociabilitat, els processos de nacionalització i el paper dels dispositius Estatals, les formes de paral·legalitat, l'ús de la nacionalitat com a recurs, els processos migratoris, i la dialèctica entre lògica i pràctiques locals i lògica estatal.

Aquests elements es podrien emmarcar en estudis sobre casos europeus, en un moment en què regions i comunitats diverses estan passant per processos similars, arrel de la unificació europea. A grans trets, serà interessant veure: 1) Si la desaparició de duanes i la minva dels controls, en les fronteres entre Estats membres de la UE, ha produït un efecte de reforçament de la separació, i quins

discursos s'han generat al seu entorn; i 2) Quina és la situació en les zones frontereres exteriors (entre Estats de la UE i Estats que no ho són) i, concretament, com casa l'enfortiment de controls al lliure pas de persones i mercaderies, amb les lògiques locals. Una reflexió sobre el segon aspecte probablement duria a alguns paral·lelismes amb el cas de la frontera EUA-Mèxic, estudiat de manera molt suggerent sobretot a partir dels *Border studies*. En l'actual conjuntura, i veient el que s'ha fet fins ara, hi ha per endavant un interessant camp de recerca.

Pel que fa al cas de la Cerdanya, il·lustra com n'és de complexa la lògica dels fenòmens, amb el pes de factors i circumstàncies que actuen en un nivell local, però influenciats per elements més generals. He mirat d'enfocar aquests fenòmens partint de la consideració conjunta d'allò social (estructural, de relacions socials) i d'allò cultural (supraestructural, de significat), per generar una comprensió i esbossar algunes explicacions de les situacions i processos que han marcat el que actualment és la Cerdanya. Ho he fet tenint en compte els discursos i les pràctiques envers identifications col·lectives, i l'aprehensió del món social per part dels subjectes, amb fronteres incorporades. Deixo per a qui llegeixi aquest treball, el judici sobre fins a quin punt he reeixit en l'intent, i la possibilitat d'elaborar una anàlisi diferent, a partir de les dades proporcionades.